

18. Налчаджян Альберт. Этногенез и ассимиляция. Психологические аспекты / Альберт Налчаджян. — М. : Когито-Центр, 2004. — 214 с.
19. Пригожин И. Р. Кость еще не брошена. Послание будущим поколениям : (Прил. физ. наук к изучению осмысления развития цивилизаций) / И. Р. Пригожин // Наука и жизнь. — 2002. — № 11. — С. 4–9.
20. Робертсон Р. Дискурсы глобализации: предварительные размышления / Р. Робертсон, Х. Хондкер // Россия и современ. мир. — 2001. — № 1(30). — С. 215–218.
21. Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис // Социологический журн. — 1998. — № 3/4. — С. 207–215.
22. Филиппов А. Ф. Теннис как основоположник немецкой социологии / А. Ф. Филиппов // История теоретической социологии : в 5 т. — М., 1997. — Т. 1. — С. 340–350.
23. Хайдеггер М. Феноменология и трансцендентальная философия ценности / М. Хайдеггер. — Киев : Cartel, 1996. — 116 с.
24. Черепанова Е. С. Региональный принцип в историко-философском исследовании / Е. С. Черепанова // Рабочие тетради по компаративистике / под ред. Л. А. Вербицкой, В. В. Васильевой, В. В. Козловского, Н. Г. Скворцова. — СПб. : Социол. о-во им. М. М. Ковалевского, 2003. — Вып. 8 : Сравнительные исследования в политических и социальных науках. — С. 49.
25. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер ; пер. с нем. К. А. Свасьяна. — М. : Мысль, 1993. — 663 с.
26. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. — СПб. : Петрополис, 1998. — 432 с.
27. Ясперс К. Всемирная история философии. Введение / К. Ясперс. — СПб. : Наука, 2000. — 272 с. — (Слово о сущем).
28. Appadurai Arjun Modernity at Large : Cultural Dimensions of Globalization. — Vinnnesota : University of Minneapolis Press, 1996. — P. 37.
29. Orientalia et Classica : труды Института восточных культур и античности. Вып. 6. Аспекты компаративистики. — М. : Изд-во РГГУ, 2005. — 502 с.
30. Rostow W.W. Concept and Controversy : Sixty Years of Taking Ideas to Market / W. W. Rostow, — 2003. — P. 92.

Надійшла до редколегії 18.11.2009 р

УДК 130.2:072.2

В. Ю. СТЕПАНОВ

МАСОВА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано становлення феномену «масова культура» на сучасному етапі. Досліджено дві соціальні форми існування культури.

Ключові слова: *масова культура, творчість, життя, люди, суспільство.*

Проанализировано становление феномена «массовая культура» на современном этапе. Исследованы две социальные формы существования культуры.

Ключевые слова: *массовая культура, творчество, жизнь, люди, общество.*

Becoming of the phenomenon is analysed «mass culture» on the modern stage. Two social forms of existence of culture are investigational.

Key words: *mass culture, creation, life, people, society.*

Існують досить суперечливі точки зору щодо виникнення «масової культури». Деякі вважають її одвічним побічним продуктом культури і тому виявляють її вже в античну епоху. Більше підстав мають спроби пов'язати виникнення «масової культури» з науково-технічною революцією, що сприяли виникненню нових способів виробництва, поширенню і споживання культури. Це демократизувало сферу культури.

Метою статті є узагальнене дослідження становлення феномену «масова культура» на сучасному етапі.

Особливості виробництва та споживання культурних цінностей дозволили культурологам виділити дві соціальні форми існування культури: масову й елітарну. Масову культуру споживають усі люди, незалежно від місця і країни проживання. Це культура повсякденного життя, представлена найширшій аудиторії по різних каналах, включаючи і засоби масової інформації та комунікації [5].

Стосовно джерел масової культури в культурології існує кілька точок зору. Феномен виникнення масової культури уявляється таким чином. Передумови масової культури формуються з моменту зародження людства, вже на зорі християнської цивілізації. Як приклад, зазвичай, наводяться спрощені варіанти Священних книг, адресовані масовій аудиторії.

Джерела масової культури пов'язані з виникненням у європейській літературі XVII–XVIII ст. пригодницького, детективного, авантюрного романів, що значно розширили аудиторію читачів завдяки величезним тиражам. Як приклад можна навести творчість письменника — англійця Данієля Дефо (1660–1731) — автора загальновідомого роману «Робінзон Крузо» і ще 481 життєписів людей так званих ризикованих професій.

Великий вплив на розвиток масової культури мав і прийнятий в 1870 р. у Великобританії закон про обов'язкову загальну писемність, що дозволив багатьом освоїти головний вид художньої творчості XIX ст. — роман.

І все-таки все вищевикладене — це передісторія масової культури. А у власному сенсі масова культура проявила себе вперше в США на межі XIX–XX ст. Відомий американський політолог Збігнев Бжезинський полюбляв повторювати фразу: «Якщо Рим

дав світу право, Англія — парламентську діяльність, Франція — культуру та республіканський націоналізм, то сучасні США дали світові науково-технічну революцію і масову культуру» [4].

Для межі XIX-XX ст. стала характерною всеосяжна омасовлення життя. Вона торкнулася всіх її сфер: економіки і політики, управління й спілкування людей. Активна роль людських мас у різних соціальних сферах проаналізована в деяких філософських творах XX ст.

Х. Ортега-і-Гассет (1883-1955) у праці «Повстання мас» (1930 р.) формулює саме поняття «маса» з визначення «натовп». На думку Ортеги, натовп у кількісному та візуальному відношеннях є множиною, а множина з позицій соціології і є масою. Далі він писав: «Суспільство завжди було рухливою єдністю меншості і маси. Меншість — сукупність осіб, виділених особливо, маса — невиділених нічим. Маса — це середня людина. Таким чином, чисте кількісне визначення — «багато» — переходить у якісне» [8].

Професор Колумбійського університету Д. Белл у праці «Кінець ідеології» (1960 р.), як особливість сучасного суспільства, визначив виникнення масового виробництва і масового споживання. У ній він формулює п'ять значень поняття «маса»: недиференційована множина; синонім неосвіченості; механізоване суспільство; бюрократизоване суспільство; натовп. Тут закладений психологічний сенс. Натовп не міркує, а підкорюється пристрастям. Сама по собі людина може бути культурною, але в натовпі — це варвар. Д. Белл дійшов висновку: маси — утілення стадності, уніфікованої шаблонності [3].

Ще глибший аналіз «масової культури» здійснив канадський соціолог М. Маклюен (1911-1980). Він, як і Д. Белл, формулює висновок про те, що засоби масової комунікації породжують новий тип культури. У своїх працях «Галактика Гутенберга» (1962 р.), «Розуміння засобів зв'язку» (1964 р.) та ін. Маклюен підкреслює, що відправною точкою епохи «індустріальної і друкарської людини» став винахід І. Гутенбергом у XV ст. друкарського верстата. Сучасні ж засоби масової інформації, створивши, за Маклюеном, «глобальне село», створюють і «нову племінну людину». Ця нова людина відрізняється від тієї «племінної», тієї, котра жила колись на землі, тим, що її міфи формує «електронна інформація» [6]. Визначаючи мистецтво провідним елементом духовної культури, Маклюен підкреслював функцію художньої культури, що відводить від реальної дійсності.

У наші дні поняття «маса» істотно змінилося. Маси стали освіченими, інформованими. Крім того, суб'єктами масової культури нині є не просто маса, але й індивіди, об'єднані різними зв'язками. Оскільки люди є одночасно і індивідами, і членами локальних груп, і членами масових соціальних суспільств, остільки суб'єкт

«масової культури» може розглядатися як двоєдиний, тобто одночасно і індивідуальний, і масовий. На думку автора, поняття «масова культура» характеризує особливості виробництва культурних цінностей у сучасному інформаційному суспільстві, що передбачає масове споживання цієї культури. При цьому масове виробництво культури розуміється по аналогії з потоково-конвеєрною індустрією.

Джерела значного поширення масової культури в сучасному світі криються в комерціалізації всіх суспільних відносин, на яку вказував ще К. Маркс у «Капіталі». Прагнення бачити товар у сфері духовної діяльності в поєднанні з потужним розвитком засобів масової комунікації і сприяло створенню нового феномену — масової культури. Заздалегідь задана комерційна установка, конвеєрне виробництво — усе це багато в чому означає перенесення у сферу художньої культури того ж фінансово-індустріального підходу, який панує в інших галузях виробництва. До того ж багато творчих організацій тісно пов'язані з банківським і промисловим капіталом, що спочатку зумовлює випуск комерційних, касових, розважальних творів. У свою чергу споживання цієї продукції — масове споживання, оскільки аудиторія, яка сприймає цю культуру, — масова аудиторія великих залів, стадіонів, мільйони глядачів теле- і кіноекранів.

У соціальному аспекті масова культура формує нову суспільну верству, що має назву «середній клас». Процеси його формування і функціонування в галузі сучасної культури найконкретизованіше викладені в книзі французького філософа і соціолога Е. Морена «Дух часу» (1962 р.). Поняття «середній клас» — основоположне в західній культурі та філософії. Цей «середній клас» став і стрижнем життя індустріального суспільства. Він же й зробив такою популярною масову культуру.

Одна з важливих функцій сучасної масової культури полягає в міфологізації суспільної та людської свідомості, містифікації реальних процесів, що відбуваються в природі і в людському суспільстві. Відбувається відмова від раціонального начала у свідомості. Метою масової культури є не стільки заповнення дозвілля і зняття напруження та стресу в людини індустріального і постіндустріального суспільства, скільки стимулювання споживацької свідомості в глядача, слухача, читача, що у свою чергу формує особливий тип — людину з пасивним, некритичним сприйняттям цієї культури. Усе це і створює особистість, якої достатньо легко можна маніпулювати. Іншими словами, відбувається маніпулювання людською психікою й експлуатація емоцій та інстинктів підсвідомої сфери відчуттів людини, перш за все, відчуттів самоти, провини, ворожості, страху, самозбереження [1].

Сформована масовою культурою масова свідомість є різноманітною у своєму прояві. Проте вона відрізняється консервативністю, інертністю, обмеженістю, не може охопити всі процеси в розвиткові, у всій складності їх взаємодії. У практиці масової культури масова свідомість має специфічні засоби вираження, більшою мірою орієнтується не на реалістичні образи, а на штучно створювані образи (імідж) і стереотипи. Подібна ситуація стимулює ідолопоклонство. Нині новомодні «зірки Олімпу від мистецтва» налічують не менше фанатичних прихильників, ніж старі боги та богині.

Масова культура в художній творчості виконує специфічні соціальні функції. Серед них головною є ілюзорно-компенсаторна: залучення людини до ілюзорного досвіду й нездійснених мarenь. І все це поєднується з відкритою або прихованою пропагандою пануючого способу життя, яке має своєю кінцевою метою відвернення мас від соціальної активності, пристосування людей до існуючих умов, конформізм. Звідси й використання в масовій культурі таких жанрів мистецтва як детектив, вестерн, мелодрама, мюзикл, комікс. Саме в рамках цих жанрів створюються спрощені «версії життя», які зводять соціальне зло до психологічних і моральних чинників.

Незважаючи на свою уявну беззмістовність, масова культура має вельми чітку світоглядну програму, яка базується на певній філософській типології культури.

З метою вирішення складної проблеми типології культури необхідно знайти об'єктивні закономірності розвитку цього важливого соціального феномену. Для цього використовується концепція зміни суспільно-економічних формацій. Кожна така формація породжує особливий тип культури зі своєю системою матеріальних і духовних цінностей та способів діяльності для їх створення. Загальну схему історичних типів культури можна подати таким чином: первісна культура, культура рабовласницького ладу, культура азійського деспотичного суспільства, культура феодального суспільства, культура капіталістичного суспільства, соціалістична культура. Кожна суспільно-економічна формація, будучи якісно своєрідним історичним етапом у процесі поступального розвитку суспільства, створює свій тип культури, свою специфічну, тільки їй властиву сукупність матеріальних і духовних цінностей та способів діяльності.

Первісна культура виникла разом з виділенням людини з царства тварин і проіснувала до зміни первіснообщинної формації класовим суспільством, яка відбувалася в різних регіонах у різний час (від IV тисячоліття до нашої ери в давньому Єгипті до I тисячоліття до нашої ери в Древній Греції).

У рамках первісної культури складаються та розвиваються етичні норми і сама мораль як історично перша форма суспільної свідомості. Формуються магічні та міфологічні переконання, на базі яких на пізній стадії первіснообщинної формації виникають мистецтво й релігія. Найбільшим досягненням первісного суспільства було формування самої людини, її виокремлення з царства тварин, що дало потужного початкового імпульсу всьому розвиткові світової культури.

Культура рабовласницького суспільства відрізняється великим динамізмом. Експлуатація величезних мас рабів, що спричинила значне зростання додаткового продукту, надає можливість деяким представникам класу рабовласників зосередитися на створенні духовних цінностей, осмисленні найважливіших закономірностей природи, суспільства й мислення. Великі досягнення характерні багатьом галузям культури — етиці, праву, політиці, філософії, науці, мистецтву. Вперше виникають трагедія, драма, поезія і художня проза як самостійні види віддзеркалення естетичної дійсності. Формується наукова методологія, пізнані закономірності навколишнього світу обґрунтовуються за допомогою ретельно розробленої і логічно обґрунтованої системи доказів. Якщо в минулі історичні епохи особистість була розчинена в первісному колективі або общині, то за рабовласницького ладу вільна людина набуває великих можливостей для всестороннього розвитку і стає предметом філософських роздумів. Характерно також те, що релігія, виконуючи свої соціальні функції, перебуває під контролем держави.

В епоху феодалізму культура базується на натуральному господарстві, якому властиві просте відтворення, тісне поєднання працівника із засобами виробництва, орієнтація на самозадоволення основних потреб, зв'язок індивіда з групою і відносна невіддільність його від природного середовища. Ці особливості способу виробництва ґрунтуються на освячених часом традиціях, для духовної культури в цей період характерна недовіра до всього нового. Основне місце в культурі посіла релігія, що підпорядкувала собі решту всіх форм суспільної свідомості. Хоча релігія відповідним чином позначилася на розвиткові мистецтва, в цю епоху були досягнуті великі успіхи, наприклад, у галузі архітектури. Нині ми милуємося не лише готичними соборами, але й цілими ансамблями середньовічних міст. У цей час відбувається руйнування суспільних стосунків і основ світогляду феодалізму. Культура активно набуває світського спрямування, людину розглядають багато мислителів як істоту, рівну богам. Епоха Відродження була часом титанів, що залишили глибокий слід у розвиткові різних галузей культури. Достатньо пригадати імена Рафаеля, Шекспіра, Леонардо да Вінчі.

В умовах капіталізму формується нова соціально-етнічна спільність — нація. Це відбивається на розвиткові культури, що набуває нині національної своєрідності.

Завдяки діяльності трудящих, які є головним елементом продуктивних сил, людство може існувати і нормально функціонувати. Якщо вони припиняють свою діяльність зі створення матеріальних цінностей, почнеться соціальна деградація. Тут можна виділити деякі важливі моменти. Незважаючи на те, що більшість духовних цінностей створили професійні творці (архітектори, художники, скульптори, письменники, поети та ін.), слід пам'ятати, що трудящі маси, створюючи матеріальні цінності, забезпечували їх існування і таким чином надавали їм можливість для занять духовною творчістю. При цьому трудящі маси безпосередньо творять духовні цінності, мову, фольклор, які стають невичерпним джерелом для творчої діяльності професійних творців духовних цінностей — творчих особистостей.

Але, перш ніж творча особистість зможе активно діяти, вона має сформуватися в суспільстві. Цей вплив суспільства на особистість характеризується багатьма обставинами. По-перше, кожний історичний тип культури створює свій основний тип особистості. Він різний у різних соціальних групах, але має й щось спільне, зумовлене зв'язками особистості із суспільством в цілому і його культурою. По-друге, різні типи культури надають різні можливості для формування і розвитку особистості.

Таким чином, теорія суспільно-економічних формацій дозволяє зрозуміти загальну логіку розвитку світової культури, причини зміни одних типів культури іншими, виявити складні взаємини між ними.

Як антипод масової світової культури багато культурологів розглядають елітарну культуру. Виробником і споживачем елітарної культури, на думку представників цього напрямку культурології, є вища привілейована верства суспільства — еліта (від фр. *elite* — краще, добірніше, вибране). Визначення еліти в різних соціологічних і культурологічних теоріях неоднозначне. Італійські соціологи Р. Міхельс і Г. Моска вважали, що еліту, порівняно з масами, характеризує вищий ступінь діяльності, продуктивності, активності. Проте у філософії і культурології набуло значного поширення розуміння еліти як особливої верстви суспільства, наділеної специфічними духовними здібностями. З позицій цього підходу поняттям еліта позначається не просто вища верства суспільства, а правляча верхівка. Еліта є в кожному суспільному класі. Еліта — це частина суспільства, найздатніша до духовної діяльності, обдарована високими етичними й естетичними здібностями. Саме вона забезпечує суспільний прогрес, тому мистецтво має орієнтуватися на задоволення її запитів і потреб. Основні

елементи елітарної концепції культури містяться вже у філософських творах А. Шопенгауера і Ф. Ніцше.

У своїй основоположній праці «Світ як воля і уявлення», завершеної у 1844 р., А. Шопенгауер у соціологічному аспекті поділяє людство на дві частини: «людину-генія», тобто здатну до естетичного споглядання і художньо-мистецької діяльності, та «людину користі», тобто орієнтовану тільки на суто практичну, утилітарну діяльність.

У культурологічних концепціях Ф. Ніцше, сформульованих у працях: «Народження трагедії з духу музики» (1872), «Людське, дуже людське» (1878), «Весела наука» (1872), «Так говорив Заратустра» (1884), елітарна концепція виявляється в ідеї «надлюдини». Ця «надлюдина», що має привілейоване становище в суспільстві, наділена, на думку Ф. Ніцше, унікальним естетичним сприйняттям [7].

У ХХ ст. ідеї А. Шопенгауера і Ф. Ніцше були резюмовані в елітарній культурологічній концепції Х. Ортеги-і-Гассета. У 1925 р. вийшов друком найвідоміший твір іспанського філософа, що має назву «Дегуманізація мистецтва», присвячений проблемам відмінності старого і нового мистецтва. Основна відмінність нового мистецтва від старого, за Ортегою, полягає в тому, що воно звернене до еліти суспільства, а не до його маси. Тому абсолютно не обов'язково мистецтво має бути популярним, тобто воно не має бути загальнозрозумілим, загальнолюдським. «... радіти або співчувати людським долям, є чимось дуже відмінним від художньої насолоди» [8, с. 224]. Нове мистецтво, навпаки, має відчужувати людей від реального життя. Нове мистецтво поділяє публіку на два класи — тих, хто розуміє, і тих, хто не розуміє його, тобто на художників і тих, які художниками не є. Еліта, за Ортегою, — це не родова аристократія і не привілейовані верстви суспільства, а та частина суспільства, яка має особливий «орган сприйняття». Саме ця частина суспільства сприяє суспільному прогресові. І саме до неї має звертатися своїми творами художник. Нове мистецтво повинне сприяти тому, «... щоб «кращі» пізнавали самих себе..., вчилися розуміти своє призначення: бути в меншості і битися з більшістю».

На підставі проведеного дослідження можна дійти висновку: культурологічні теорії, масова й елітарна культура є реакцією на процеси, що склалися в мистецтві. Типовим проявом елітарної культури є теорія та практика «чистого мистецтва» або «мистецтва для мистецтва», яка втілювалася у вітчизняній і західноєвропейській художній культурі. Так, у Росії на межі ХІХ-ХХ ст. ідеї елітарної культури активно розвивало й упроваджувало художнє об'єднання «Світ мистецтва» [9]. Лідерами були редактор однойменного журналу С. П. Дягілев і талановитий художник

А. Н. Бенуа. С. Дягілев прямо і відкрито заявляв про «самоцінність» і «самокорисність» мистецтва, вважаючи одночасно «правду в мистецтві», яку декларує Л. Толстой, проявом односторонності. Акцентуючи увагу на людській особистості, лідери «світу мистецтва» в душі елітарних культурологічних концепцій Ф. Ніцше абсолютизували особистість творця, вважаючи обов'язковим наявність у будь-якому живописному і музичному творі особливого авторського бачення дійсності. Причому це переконавання сприймалося як сумлінне розуміння художнього в людині. Під совістю мистецтва мали на увазі лише суб'єктивну щирість індивідуального творця у вираженні ним краси. Саме звідси походить претензія на «позакласовість» і «надкласовість» своєї ідеологічної позиції. Аналогічних ідейних установок дотримували представники західноєвропейського модернізму та постмодернізму, що є предметом подальших досліджень.

Список літератури

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. — М., 1992. — 608 с.
2. Асафьев Б. В. Русская живопись / Б. В. Асафьев. — М., 1965. — 243 с.
3. Bell D. The Year 2000 — The Trajectory of an Idea // Toward the Year 2000. Work in Progress / Ed. by D. Bell. Boston, 1968.
4. Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. — N.Y., 1970.
5. Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. — М., 1995. — 317 с.
6. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. — N.Y., 1962.
7. Ницше Ф. Так говорил Заратустра / Ф. Ницше // Ницше Ф. Соч. В 2-х. Т. 2. — М., 1990.
8. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. — М., 1991.
9. Стернин Г. Ю. Художественная жизнь России 1890–1910 гг. / Г. Ю. Стернин. — М., 1988. — 285 с.

Надійшла до редколегії 24.11.2009 р

УДК 930.85(477.54)«17/18»

Л. Г. ТИШЕВСЬКА

ЗМІНИ В ІНФРАСТРУКТУРІ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ ХАРКОВА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ — НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

Розглядаються основні елементи нового культурного простору м. Харків, який починає складатися наприкінці ХVІІІ ст. в процесі формування української нації.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, культурний простір, національно-культурне відродження, національна самосвідомість, національна культура.